

A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében*

az ősi szárazföldi Selyemút, mely Rómát (majd Bizáncot) kötötte össze Kínával, a világtörténelem egyik legösszetettebb kereskedelmi rendszere volt. Több mint 1500 éven keresztül biztosította a kereskedelmi árucikkek mellett az információ, a művészet, a vallási eszmék, a találmányok stb. szabad áramlását, megteremtve egy olyan világot, amelyben számos kultúra: így a kínai, indiai, iráni vagy görög-római civilizáció különleges elegye jöhetett létre, hiszen a Selyemút egyedülálló kapcsolatot teremtett az említett, látszólag távoli kultúrák között. Ma sokan úgy vélik, a multikulturalizmus modern jelenség, fogalom; valójában azonban elegendő egy pillanást vetni például Belső-Ázsia elmúlt bő kétezer éves történetére, hogy világossá váljék, ha más keretek között és más minőségben is, a multikulturalizmus már az ókortól kezdődően jelen van a térségben. Ennek viszont számos következménye volt a Selyemút mentén élő népek vallási életére, gondolkodásmódjára, kultúrájára nézve.

Különösen izgalmasak azok a kérdések, melyek a Selyemúton használt nyelvekre vagy a kereskedelmi hálózat mentén alkalmazott írásbeliségre, esetenként kancelláriai gyakorlatra vonatkoznak. A nyelvhasználatra, illetve az írásbeliségre vonatkozó egy-egy részkérdés vizsgálata azonban nem pusztán nyelvészeti vagy paleográfiai eredményekkel

* A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

szolgálhat számunkra, hanem segítséget nyújthat e komplex rendszer – mely valójában sokkal több volt egyszerű kereskedelmi útvonalhálózatnál – mechanizmusainak jobb megértéséhez.

Jelen tanulmányban a belső-ázsiai Selyemút mentén a III–IV. század folyamán virágzó egyik kiemelkedő fontosságú település, Nija rendkívül izgalmas írásbelisége (az ott talált *kharosthí* dokumentumok),¹ valamint a településen használt egyik nyelv (a *gandhári*) vizsgálata révén kívánom az említett multikulturális világ egy kevésbé ismert szegmensét feltárni, nyelvtörténeti, epigráfiai és paleográfiai, valamint művelődéstörténeti adatok segítségével.

Választásom azért is esett erre a településre, mert a Selyemút történetének kutatásában kiemelkedő szerepet játszó magyar tudósok egyik legjelentősebbikének, Stein Aurélnak köszönhetjük Nija „homokba temetett városának” felfedezését és több ízben történő régészeti kutatását is.

Az élete zömét brit szolgálatban töltő magyar régész, Stein Aurél 1900-ban ugyanis a belső-ázsiai Selyemút vidékére vezetett első expedíciója során egy a mai Kína területén, a Takla-Makán sivatag peremén elhelyezkedő ősi romvárost fedezett fel. A Kr. u. III–IV. században virágkorát élő egykori település, Nija romjai közül számtalan elképesztően jó állapotban maradt régészeti lelet mellett sok száz kézzel írott dokumentumot ásott ki (Felföldi 2007).

Ezek az úgynevezett kharosthí írással íródott, a sivatag homokjában csodálatos állapotban megőrződött indiai nyelvű dokumentumok hihetetlenül izgalmas képet festenek a korszak társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyairól. Remekül megvilágítják az indiai, a kínai és a klasszikus görög-római kultúra korábban nem ismert belső-ázsiai expanziójának történetét, de betekintést engednek az egykor ott élt emberek mindennapjaiba is. A dokumentumok tartalmuktól eltekintve is rendkívüli fontosságúak, ugyanis írásuk, nyelvük, a dokumentumok nyersanyaga, az elkészítésük, hitelesítésük vagy titkosítási technikájuk egyúttal a helyi kancelláriai gyakorlat egyedülálló kordokumentumaivá teszi őket.

A nijai ásatások során a településen egyedülálló módon a természetes anyagokra (fára, bőrre) írt kharosthí feliratos emlékek képezték az egyik legnagyobb számban fellelt tárgytípust. Ennek oka az volt, hogy a települést a felhagyását követő évszázadokban kiürítő „kincskere-

¹ A kharosthí eredeti formája a *kharoṣṭhī*, az egyszerűség és könnyebb értelmezhetőség kedvéért írtam át az alakot.

sők” számára ezek a dokumentumok teljességgel értéktelenek voltak.² Elolvasni vagy más formában hasznosítani sem tudták őket. Nem úgy a közelmúlt és a jelen kutatói, tudósai, akik számára épp ezek számítanak talán a lelőhely legbecsesebb emlékeinek.

Nija története részben az itt előkerült nagyszámú kharosthí dokumentum révén vált igazán értékké. Ezek a dokumentumok teszik ugyanis lehetővé számunkra, hogy ne csupán a régészeti leletekre támaszkodjunk az egykor itt élt emberek életének mind alaposabb megismerésére tett erőfeszítéseink során – mint annyi más lelőhely esetében –, de az általuk írt és olvasott írásos emlékekre is.

E dokumentumok egy egyedi, közel 1500 éve nem használt írással, egy mára már kihalt dialektusban íródtak, olyan nyersanyagokra (hol fára, bőrre, hol pedig papírra vagy selyemre), amelyek már önmagukban számos kérdést vetnek fel a kutatóban; a dokumentumokat (különösen a fából készületeket) ráadásul korábban sehol nem látott, speciális módon alakították ki, titkosították és hitelesítették, miközben egyedülálló – a kulturális sokszínűség iskolapéldáinak számító – pecsétekkel látták el őket.³ Az iratok tehát már önmagukban rengeteg információt hordoznak az őket készítő közösség nyelvéről, írásbeliségéről, kancelláriai gyakorlatáról, nyersanyaghasználatáról és kiterjedt kapcsolatrendszeréről; összességében tehát a kultúrájáról. Ezen információk összegyűjtése tehát elengedhetetlenül fontos e helyi közösség társadalmi mechanizmusainak megértése szempontjából.

Egy korábbi hosszabb tanulmányomban már feldolgoztam e különleges forráscsoport előkerülésének, majd tudományos kiadásának nemritkán kalandos történetét (Felföldi 2004), egy másik cikkben pedig a dokumentumok különleges nyersanyagaival foglalkoztam (Felföldi 2005).

A Nijában előkerült kharosthí dokumentumok nyelve és írása egyaránt az úgynevezett gandhári kultúra területére, azaz a mai Északnyugat-India, Pakisztán és Észak-Afganisztán vidékére vezet bennünket (vö. Dani 1986, 251–252; Glass 2000, 1).⁴

² Tüzelőnek elvinni őket ilyen távolságból értelmetlen lett volna.

³ A pecsétképek között a kínai feliratos vagy indiai (például elefántot ábrázoló) pecsétek mellett számos klasszikus görög-római típusú is előkerült, mely többek között Pallasz Athénét vagy éppen Erószot ábrázolja.

⁴ A kharosthí írás és a *gandhári prákrit* nyelv teljességre törekvő online bibliográfiáját Stefan Baums és Andrew Glass állította össze és frissíti folyamatosan: *Bibliography of Gāndhārī Studies* (http://gandhari.org/a_bibliography.php, utolsó letöltés: 2013. nov-

A Gandhára felemelkedését megelőző időszakban sok tucat (zömében indoíráni) nyelv élt egymás mellett Északnyugat-Indiában és a környező közép-ázsiai területeken, azonban – jelenlegi ismereteink szerint – ezek egyike sem jutott igazán meghatározó szerephez mint az egyes etnikai csoportok közötti kommunikációs csatorna vagy közvetítő nyelv. A helyzet a Perzsiát egyesítő, majd Dareiosz és Xerxész révén a későbbiek folyamán Hellászt is megtámadó Akhaimenida-dinasztia Kr. e. VI. századi keleti irányú terjeszkedését követően változott meg gyökeresen.

A területet elfoglaló perzsák két tartományt, azaz *szatrapiót* is létrehoztak a vidéken (Gandhárát és Szindhét). Az Akhaimenidáknak a központi közigazgatás és a helyi adórendszer megfelelő fenntartásához és így közvetett módon uralmuk konszolidációjához igen nagy szükségük volt egy olyan nyelvre, amelyet a helyi törzsekkel, etnikai csoportokkal való kapcsolattartásra közvetítő nyelvként fel tudtak használni.⁵ Az Akhaimenidák e két tartományban végül az egyik helyi nyelvet, az úgynevezett északnyugati prákritot (más néven gandhárít) kezdték el alkalmazni.⁶ A gandhári valójában a középipind vagy prákrit nyelvek egyike volt (Rhie 1999, 340).⁷

A középipind nyelvek (így a prákrit dialektusok) kialakulásának kronológiája még ma sem teljesen tisztázott. Ez részben visszavezethető arra is, hogy már a korai szanszkrit szövegemlékek, így a *Rigvéda* is tartalmaz szórványos prákrit nyelvi elemeket. Nagyon valószínű, hogy a szanszkrit és a középipind nyelvek hosszú ideig párhuzamosan is léteztek. A középipind ilyenformán talán kevésbé kronológiai alapokra épülő terminus, mintsem egyfajta klasszifikációs kategória.⁸ A csoportba tar-

ember 11.). Ugyanitt egy ugyancsak folyamatosan frissülő gandhári szótár is található: *Dictionary of Gāndhārī* (http://gandhari.org/a_dictionary.php, utolsó letöltés: 2013. november 11.).

⁵ Csakúgy, mint Mezopotámiában, valamint a szintén perzsa fennhatóság alá kerülő Szogdiában stb., ahol a közvetítőnyelv a korszak egyik *lingua franca*ja, az arameus lett.

⁶ A nyelvet 1946-ban Harold Walter Bailey nevezte el névadó területéről gandhárinak (Bailey 1946). Egykori használói nem így nevezték, nem tudjuk, hogy pontosan mi volt a neve.

⁷ A prákrit kifejezés a szanszkrit *prākṛtam* 'korábbi', 'eredeti', 'alacsonyabb rendű', 'népnyelvi' szóból származik, szemben a szanszkrittal, amely a *samskr̥tamra* megy vissza, amelynek a jelentése: 'összerakni', 'díszített', 'tökéletesített', és nyilvánvalóan a szanszkrit nyelv rendkívüli morfológiai, szintaktikai és szemantikai gazdagságára és Páninire, a szanszkrit nyelv szabályainak állítólagos rögzítőjére (szerkesztőjére) utal (Fortson 2010, 219).

⁸ A középipind nyelveket hangtani értelemben az egyszerűsödés, így a szóvégi mássalhangzók lekopása jellemzi. Morfológiailag mind a főnév-, mind az igeragozás egyszerűsödött a szanszkrithez képest, például a számos különféle múlt idő egyetlen múlt idő-

tozó nyelveket így gyakran regionális alapokon különböztetik meg (és nevezik el – lásd például a gandhárít), de ez a kategorizálás sem feltétlenül célravezető e nyelvek határokra átnyúló, széles körű használata, valamint a társadalmi osztályok közötti nyelvhasználati különbségek miatt.⁹ Ráadásul a prákrit nyelvek további sajátos utakat járt be. Így a Nijában lelt dokumentumok prákrit nyelve (a nijai prákrit vagy más néven *krorainai*) számos vonásban különbözik a gandhári (afganisztáni) gandhárítól, idővel jól láthatóan attól eltérő módon változott (Fortson 2010, 220).

A perzsa központosítási törekvések eredményeként a Kr. e. VI–V. századtól kezdődően a mai pakisztáni–indiai határvidéken egy egységesülő „hivatali” gandhári prákrit dialektus kezdett kialakulni; az egységes kommunikációs nyelv pedig megteremtette e nyelvileg és etnikailag sokszínű vidék bizonyos szintű integrációját is. A Kr. e. III–II. századra a gandhári vált Gandhára és legfontosabb központja, Taxila környékének leginkább beszélt nyelvévé (Liu 2010, 47; Samad 2011, 8).

E folyamatba sem a Kr. e. IV. század utolsó harmadában a perzsákat felváltó, ide Nagy Sándor hadjárata révén eljutó görögök, sem pedig a területre a Kr. e. II. század folyamán beköltöző nomád törzsek, így a *jüecsik* (pinyin átírás szerint: *yuezhik*) nem tudtak érdemben beleszólni. Olyannyira így volt ez, hogy a Nagy Sándor halálát követően itt létrejövő úgynevezett Görög–Baktriai Királyság, de a jüecsik helyi megtelepedése után felemelkedő *kusán* dinasztia is sikerrel integrálta az Akhaimenidák által preferált gandhári nyelvet saját közigazgatási, hivatali struktúrájába.¹⁰

A gandhári prákrit nyelv elterjedése és beemelése a Perzsa Birodalom hivatalos nyelvei közé maga után vonta egyúttal egy olyan írás megjele-

ben egyesült stb. Egy új szintaktikai rendszer is kialakult: feltűnt az osztott *ergativitás*, ami által az alany grammatikai pozíciója (esete) függ az igeidőtől (például jelen időben az alany alanyesetben áll, míg múlt időben ugyanabban az esetben mint, a tárgy) stb. (Fortson 2010, 221).

⁹ Azaz a nyelvhasználat a korszakban gyakran nem területi, sokkal inkább társadalmi kérdés volt; azaz egy magasabb társadalmi osztályban (kasztban) élő alapvetően más nyelvet használt, mint egy alacsonyabb osztályba (kasztba) tartozó „honfitársa” (Fortson 2010, 219).

¹⁰ Az Afganisztánból a kilencvenes évek végén előkerült nagy terjedelmű gandhári nyelvű munkák megerősítették, hogy Gandhárában a Krisztus születését követő századokban egy nagyon komoly korpusz létezhetett, amelyben a didaktikus költészettől a vallási szövegek kommentárjain át nagyon sok minden helyet kapott (Salomon 1997; Samad 2011, 209). A fennmaradt kéziratok azonban csupán apró töredékei az egykori hatalmas gyűjteménynek.

nését is, amely a korábbi típusoknál alkalmasabb volt a gandhári nyelvű szövegek feljegyzésére.

A kharosthí írás kifejlődésében tehát nagy valószínűség szerint ugyancsak az Akhaimenidák játszottak döntő szerepet (vö. Dani 1986, 255–256; Glass 2000, 1–2). Az óperzsa közigazgatás és adórendszer hatékony munkájához elengedhetetlenül fontos volt ugyanis a magas szintű írásbeliség és kancelláriai gyakorlat. A perzsa tartományok hétköznapijában az Akhaimenidák nem az óperzsa nyelv lejegyzéséhez is gyakorta használt, de bizonyos tekintetben nehézkes ékírást, hanem sokkal inkább az arameust részesítették előnyben.¹¹ Valószínűleg Gandhárában és Szindhben is így történt volna, azonban a perzsák számára nagy valószínűség szerint korán nyilvánvalóvá vált, hogy az arameus írás igazából alkalmatlan a gandhári nyelv pontos lejegyzéséhez. Szükség volt tehát egy olyan írás kifejlesztésére, mely alkalmasabbnak tűnt a gandhári hangzókészletének visszaadására. Ez az igény eredményezte végül egy az arameus alapjaira épülő új írásnak, a kharosthínak a kifejlődését (Dani 1986, 256–257; Glass 2000, 12).¹²

Mire a Kr. e. IV. század végére a perzsa uralom megszűnt Gandhárában, a gandhári prákrit feljegyzésére szolgáló kharosthí írás széles körben elterjedt. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyugati irányból terjeszkedő görögök és a délkeleti irányból hódító indiai Maurják is átvették a használatát (Dani 1986, 252; Rhie 1999, 339–340; Samad 2011, 8–9). Miután a görögök elfoglalták Gandhárát, még csupán görög felírtos érmeket verettek a területen, de már I. Démétriosz görög–baktriai uralkodó (kb. Kr. e. 200–180) kétnyelvű (*bilingvis*) görög–kharosthí felírtos érmeket is kezdett kibocsátani. Ezt nyilvánvalóan nem tette volna meg, ha erre nem lett volna társadalmi igény.

A kharosthí írás gyorsan növekvő népszerűségét mi sem jelzi jobban, mint hogy az indiai Maurja-dinasztia egyik legkiemelkedőbb alakja, Asóka (kb. Kr. e. 325–283) Kr. e. III. századi feliratait már ugyancsak részben gandhári nyelven készítette el. Ilyenek Asóka mánszehrái és

¹¹ Az arameus (vagy arámi) a föníciai betűírás egyes elemeire építő írás volt; a Kr. e. VIII. század végétől kezdődően széles körben elterjedt a Közel-Keleten, és számos írástípus (például a *nabateus*, az arab vagy a héber) ősvé vált.

¹² Nem véletlen tehát, hogy a kharosthí írás – csakúgy, mint az arameus – jobbról balra íródik (Hansen 2004, 286), és ezzel egymagában áll az indiai írások között (Dani 1986, 251). A kharosthí név eredete máig vita tárgya. A név használatát Terrien de Lacouperie javasolta 1886-ban (Terrien de Lacouperie 1886–1887, 60–61), többek között a *Lalitavistara* című indiai munka kínai fordítására hivatkozva, amelyben a *K'(i) alushet'o* név jelenik meg (vö. Dani 1986, 251; Yang 2004, 294). Buddhista és *dzsaina* szövegekben számos változatban előfordul, az eredetije talán a szanszkrit *khara-oṣṭha* 'ass-lip', azaz 'számárszáj' lehet (Glass 2000, 10–11).

sháhbázarhi ediktumai is (vö. Glass 2000, 2; Samad 2011, 215; lásd még: Fortson 2010, 220; Neelis 2012, 15). A helyzet a Maurjákat a területen felváltó, nomád eredetű *szaka* (ázsiai szkita) királyok, így Mauesz korában (Kr. e. I. század) sem változott meg jelentősen.

A Kr. e. II. században a Kína határvidékéről a *hsziungnuk* [pinyin átírás szerint: *xiongnuk*] (azaz az ázsiai hunok) támadásai elől Közép-Ázsiába érkező nomád jüecsiktől származó kusánok Kr. u. 60 körül terjesztették ki fennhatóságukat Gandhára egész területére. Mindez nagyon komoly társadalmi-gazdasági változásokat eredményezett a térségben: fellendült a kereskedelem és az urbanizáció is (Kumar 2007, 5–6; Samad 2011, 23). A kusánok tehát számos alapvető változást generáltak; egy dolgon azonban nem változtattak: a közigazgatás és a kultúra nyelve továbbra is a gandhári maradt, ennek feljegyzéséhez pedig az esetek többségében továbbra is a kharosthí írást használták (Salomon 1998, 42–56). Ekkortájt azonban már egy másik írástípus, a *bráhmí* is egyre szélesebb körben kezdett elterjedni a Kusán Birodalom területén (vö. Liu 2010, 47; Neelis 2012, 15–16).¹³

A gandhári nyelv és a kharosthí írás, úgy tűnik, nem állt meg Gandhára határainál, a Maurjáknak, szakáknak és kusánoknak köszönhetően délkelet, India felé is terjedni kezdett, mégis leginkább keleti-északkeleti irányban figyelhető meg „offenzívája”, amiben komoly szerepe volt a javarészt a területéről kirajzó kereskedőknek és a buddhista hittérítőknak, valamint az ő révükön a gandhári kultúra és a kelet felé sugárzó buddhizmus térnyerésének (Padwa 2004, 28).¹⁴ E folyamatokban a Selyemút úthálózata és kommunikációs csatornáit játszottak kiemelkedő szerepet (Zürcher 2007, 22–23; Liu 2010, 58). Amellett, hogy a Selyemúton zajló hétköznapi élet *lingua francájává*

¹³ A kharosthí és a bráhmí közötti váltás (a IV. század végétől kezdve a kharosthí írást nagy lendülettel szorította ki a bráhmí (Liu 2010, 47) egyik előjele lehetett az a néhány kharosthí és bráhmí írást egyaránt tartalmazó tábla, amely a két írás „őrségváltásának” korszakhatárán, a III–IV. század fordulóján keletkezett Belső-Ázsiában, Nijában. A változás nagy valószínűség szerint összefüggésben állt azzal, hogy a buddhizmus közvetítő nyelve a gandhári helyett mindinkább a szanszkrit és a hibrid szanszkrit lett (Neelis 2012, 18). Ez utóbbi hangzókészletének lejegyzéséhez a bráhmí használata viszont kétségkívül praktikusabbnak tűnt. Van egyébiránt olyan elképzelés is, miszerint a bráhmí létrejötté időben akár meg is előzhette a kharosthí írás kialakulását, s ily módon a két írástípus hosszú ideig párhuzamosan is létezhetett (Kumar 2007, 25).

¹⁴ A buddhizmus azonban csak Gandhárában válhatott mintegy „államvallássá”. Ennek okai szerzeágazóak (ezeket számba veszi: Samad 2011, 11–12), jelen dolgozatban azonban nincs mód ezen okok alapos kifejtésére. Itt most csak azt a kiemelkedő szerepet hangsúlyozom, amelyet ez a terület a buddhizmus közvetítésében játszott (vö. Brough 1965).

válhatott a gandhári, egyúttal tehát a buddhista missziós tevékenység *par excellence* nyelvéné is lett (Zürcher 2000, 174, 40. jegyzet; Bernhard 1970, 55–62; idézi: Samad 2011, 209).¹⁵

A folyamat egyes lépései is megfoghatóak: míg Krisztus születését megelőzően valóban csak Közép-Ázsia és Északnyugat-India területéről ismerünk kharosthí feliratokat (vö. Neelis 2012, 18), addig a Kr. u. I. századból már kerültek elő gandhári nyelvű, nyírfakéregre írt kéziratok és kharosthí–kínai feliratos kétnyelvű érmék a Tárím-medencéből is (vö. Rhie 1999, 257, 32. jegyzet, 339).¹⁶ A Kr. u. II. századra datálható az első hosszabb terjedelmű Tárím-medencei kharosthí betűs kézirat, a Belső-Ázsiában meggyilkolt francia utazó, Dutreuil de Rhins által felfedezett khotani *Dharmapada* is (vö. Stein 1921, 243; Brough 1962; Dani 1986, 252; Rhie 1999, 340).¹⁷ Ezek ismeretében talán már annyira nem is meglepő, hogy a III. században Nija (és a Niját magában foglaló Shanshan Királyság) közigazgatásának a kínai mellett a gandhári prákrit vált hivatalos nyelvéné, és a kharosthí a legfontosabb írásává (Stein 1907, 368–369; Kumar 2007, 25; Liu 2010, 58).¹⁸

¹⁵ Buddhista írástudók jól képzett csoportjai például hozzáfogtak a mahájána *Tripitaka* gandhári átültetéséhez is. Egyik kötetet a másik után fordították le, hogy a buddhista papság és a misszionáriusok hasznára lehessen térítő tevékenységük során. A Selyemút mentén létrejövő buddhista kolostorok szinte mindegyike rendelkezett könyvtárral és *scriptoriummal*, ahol ezeket a buddhista munkákat másolták (feltehetően Nijában is volt ilyen).

¹⁶ A kusán és indoszkíta kétnyelvű érmék mintájára ugyanis az I. század folyamán Khotan uralkodói kínai–kharosthí bilingvis feliratos érméket kezdtek el veretni (Liu 2010, 47; Neelis 2012, 24). Az úgynevezett sino-kharosthí érmék, amelyek egyik oldalán kínai, a másik oldalán pedig kharosthí felirat olvasható, a kharosthí írás átalakulási fázisára datálhatók. Lin Meicun 175–220 közé teszi tehát ezeket (idézi: Rhie 1999, 257, 32. jegyzet, 339; lásd még: Glass 2000, 7).

¹⁷ Bár ez nagy valószínűséggel nem a Tárím-medencében íródott, feltehetően közvetlenül Gandhárából kerülhetett át Khotan mellé (Brough 1962, 2). A Gandhárából származó szövegek elengedhetetlenül szükségesek voltak a buddhista misszionáriusok és tudósok számára, akiknek legfőbb feladata az volt, hogy a magukkal vitt szövegeket azon népek nyelveire fordítsák le, amelyeket missziós szándékból felkerestek. Ezeknek a kharosthí írásos gandhári szövegeknek a fordításai olyan központokban, mint Tunhuang (Dunhuang), Lojang és Hszian (Xian) maradtak fenn, ahol a kínai szerzetesekkel való együttműködésnek köszönhetően megszülettek e buddhista munkák kínai fordításai is a Kr. u. II–VII. század között (Samad 2011, 211).

¹⁸ Az afganisztáni Kabul közelében lévő Wardak mellett talált bronzváza kharosthí felirata – annak paleográfiája alapján – időben mindenképpen megelőzi a Tárím-medencei kharosthí dokumentumokat, ezért – miután a váza legkésőbb Kr. u. 179-re datálható – a kharosthí írás megjelenését Nija környékén a II. század legvége előttre nem keltezhetjük (vö. Rhie 1999, 342, 36. jegyzet).

A kharosthí írás egészen a bráhmí írás széles körű elterjedéséig, azaz mintegy a 400-as évek elejéig lehetett használatban a területen (egyes vélemények szerint egészen a VII. századig még előfordult a használata – vö. Salomon 1998, 47; Glass 2000, 1–2). A kharosthí „diadalútját” mi sem bizonyítja jobban, mint hogy egészen a korszak kínai fővárosáig, Lojangig (Luoyang) jutott, amit az itt előkerült kharosthí felirat is remekül igazol (Brough 1962, 517–530; Rhie 1999, 340; Zürcher 2000, 158). Ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy ez idő tájt sokan el tudták olvasni e feliratokat a kínai fővárosban is (ahol jüecsik, *szogdok* és *párthusok* egyaránt éltek), különben nem lett volna értelme kharosthíval írni e feliratot.

Fokozatos eltűnése részben a kharosthít favorizáló Shanshan Királyság meggyengülésével, majd megszűnésével, részben pedig a mahájána buddhizmus – inkább a szanszkritot és a hibrid szanszkritot preferáló – új irányzatainak terjedésével hozható összefüggésbe (tekintve, hogy ez utóbbiak inkább a bráhmí írást részesítették előnyben) (Stein 1907, 369; Rhie 1999, 343).¹⁹

A nijai kharosthí írásbeliség egyik legnagyobb kérdése persze, hogy a helyieknek a gandhári prákrit vajon az anyanyelvük volt-e, avagy pusztán a hivatalos érintkezés során általuk használt kancelláriai nyelv (csakúgy, mint a középkori Európában a latin). Ennek eldöntése azonban roppant nehéz.

A kutatók jelentős része szerint a gandhári prákrit a vidékre költöző „indiai” (azaz a gandhári kultúra területéről érkező) lakosság anyanyelve volt (Henning 1948, 603, 3. jegyzet; Xinjiang 2009, 408).²⁰ A helyzetet azonban jócskán bonyolítja, hogy a nijai prákrit több tekintetben is eltér az eredeti gandhári dialektusoktól (Salomon 1998, 42–55; 1999, 3; Hansen 2004, 286), de több jel mutat arra is, hogy a közösség nyelvi-etnikai viszonyai ennél lényegesen sokszínűbbek voltak. Így

¹⁹ A kharosthínál jóval szélesebb körben elterjedt bráhmí (vö. Glass 2000, 1) a IV. század folyamán fokozatosan változott: kettévált egy északi és egy déli típusra. Az északi típusból fejlődött ki később a *devanágari*, amely a szanszkrit és a hindi nyelv máig használt írástípusává vált, s mint ilyen gyorsan terjedt a Selyemúton, végleg kiszorítva immár nemcsak a kharosthí írást, de végül az őséneket tekinthető bráhmít is (Fortson 2010, 221).

²⁰ Abban a kérdésben, hogy ez a beköltözés a Kusán Birodalom katonai okkupációjához, azaz a kusánok belső-ázsiai katonai térfoglalásához köthető, avagy más okai voltak, még nem jutott nyugvópontra a tudomány.

vannak adataink arra vonatkozóan, hogy Nijában egy kisebb létszámú – alapvetően iráni nyelvű – khotani csoport is élhetett,²¹ amit az itt előkerült egyik (640. számú) kharosthi írásos dokumentum is bizonyít. Ez egy tevé adásvételéről szól, és khotani szaka (azaz iráni típusú) nyelven is megfogalmazták. Vannak jelek arra is, hogy a szintén iráni típusú nyelvet beszélő közép-ázsiai szogdok ittlétével is számolnunk kell, Henning ugyanis szogd jövevényszavakat és személyneveket vélt felfedezni a dokumentumokban (Henning 1948, 603, 3. jegyzet; Xinjiang 2009, 408, 414).²² Teljesen világos az is, hogy a környező nomád csoportok (386. dokumentum) Nijába történő beköltözésével is számolnunk kell (Liu 2010, 58), ezek nyelvi és etnikai hovatartozása azonban erősen kérdéses (Hansen 2004, 289). Ha nem is nagyszámú és nem is állandó lakosságként, de kínaiak is számba jönnek.

Nija népessége tehát mindenképpen kevert volt: „indiaiak”, khotaniak, szogdok, környékbeli nomádok, kínai kereskedők nagy valószínűség szerint egyaránt megtalálhatóak voltak itt, köszönhetően a Selyemút itt húzódó vonalának.²³

A Nijában előkerült dokumentumok egyik legnevesebb kutatója, Thomas Burrow alapvetően nem vitatta a település nyelvi-etnikai sokszínűségét, de az itt előkerült dokumentumokban szereplő mintegy 1000 tulajdonnév és további 150 szó alapján végül arra a következtetésre jutott, hogy az itt élő őslakosság alapvetően egy *tohár* (azaz indoeurópai) dialektust beszélő csoport lehetett, amely a Kucsából és Karasahrból ismert tohár nyelvjárásoktól eltérő (azoknál talán korábbi nyelvallapot tükröző?) dialektust használhatott (Burrow 1935a, 667–675; Brough 1965, 605; Atwood 1991, 163; vö. Tucker 2003, 176). Így véleménye szerint Nija és a Shanshan Királyság nyelve alapvetően nem az indiai eredetű gandhári prákrit volt, és nem is egy Khotanban elterjedt iráni

²¹ Khotan kb. 240 km-re helyezkedett el nyugati irányban Nijától (Hansen 2004, 289).

²² Ugyanakkor nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy miután például a személynévadás mindig egyúttal divatjelenség is (nem pusztán etnikumjelző), ezért rendkívül óvatosan kell fogalmaznunk, amikor hasonló nyelvi elemekből egy-egy adott etnikumra vonatkozó következtetéseket kívánunk levonni. Ez persze nem zárja ki Henning felvetését.

²³ A dolgot tovább árnyalja, hogy bizonyos etnikumok esetében elvben több beköltözési hullámot is feltételezhetünk. Az egyik nijai épület (az N. XXIV. számú komplexum) „titkos irattárából” származó szanszkrit szövegek akár a helyi indiai írásbeliség egy másik (későbbi) rétegét is képviselhetik. Ezek között vannak egyes buddhista tanításokra vonatkozó emlékeztetők (512. dokumentum), a *Mahábháratából* származó részletek (523.) és egy *prátimoksa* szöveg. Ezek a szanszkrit szövegrészletek Valerie Hansen szerint olyan személyre utalhatnak, aki közvetlenül Indiából érkezett ide (tehát nem azonos a gandhári meghonosító korábbi beköltözőkkel), és semmiképp sem volt helyi illetőségű (Hansen 2004, 298).

típusú nyelv (szaka), hanem egy feltehetően erős iráni hatás alatt álló tohár dialektus (vö. Burrow 1934, 1935a, 1935b, 1936).

Burrow elképzelését furcsamód a kharosthí írásbeliség nijai megjelenésének kronológiája is alátámasztani látszik. Ami a nijai dokumentumokat illeti, azokat minden kétséget kizáróan helyiek írták, számos jel mutat arra ugyanis, hogy a táblák a településen készültek (így az ott előkerült „félkész” táblák, író tollak stb.).

A dokumentumok datálása alapján a kharosthí írásbeliség tehát valamikor a II–III. század fordulóján jelenhetett meg Nijában. A régészeti leletanyagból lesűrhető információk alapján viszont mindenképpen a település ennél korábbi létrejöttével kell számolnunk. Ebből viszont az is következik, hogy a Nija folyó völgyében megtelepedő közösség eredetileg bizonyára nem használt írást.

Nagyon úgy tűnik tehát, hogy a Burrow által tohár nyelvűnek meghatározott őslakosság a Shanshan Királyság területéről érkező beköltöző csoportok hatására honosította a helyi viszonyokra a beköltözőkkel együtt ideérkező gandhári prákrit nyelvet és a kharosthí írást, amely révén egy a gandháriaktól eltérő helyi prákrit dialektus (az úgynevezett krorainai prákrit) és egy helyi kharosthí paleográfiai gyakorlat alakult ki (vö. Atwood 1991, 163).²⁴ A terület azonban ekkoriban már erős kínai hatás alatt is állt (Liu 2010, 58–59) (még ha kínai csapatok nijai megtelepedésére nincsenek is adataink). Ez utóbbi eredményeként jött létre egy olyan egyedi kancelláriai szokás, mely a gandhári nyelvet és a kharosthí írást ötvözte a kínai kancelláriai gyakorlat anyag- és formahasználatával, valamint (legalábbis részben) annak hitelesítési gyakorlatával. Mindez együtt egy rendkívül egyedi jelenséget eredményezett, amely példa nélkül áll a térség és a korszak egész történetében.

Nem kétséges tehát, hogy a Nijában előkerült dokumentumok írása és nyelve (de pecsétjei stb. is) egy olyan sokszínű, multikulturális s ily módon rendkívül színes, de egyben összetett és bonyolult világot tárnak elénk, ahol az indiai, perzsa, kínai, belső-ázsiai vagy klasszikus görög-római hatások békében, teljes harmóniában megfértek egymás mellett. S most csupán egyetlen, viszonylag rövid ideig lakott település egyetlen forráscsoportjáról esett szó.

²⁴ A nijai kharosthí írás – csakúgy, mint a krorainai prákrit – tehát eltért a gandhári eredetitől, a különbségek egy helyi variáns kialakulásának irányába mutattak (vö. Rapson 1905, 210–221; Dani 1986, 253–254, 270; Glass 2000).

Irodalom

- Atwood, Christopher 1991: Life in Third-fourth Century Cadh'ota: A survey of information gathered from the Prakrit documents found north of Minfeng (Niyā). *Central Asiatic Journal*, 35., 1991/3–4., 161–199.
- Bailey, Harold Walter 1946: Gāndhārī. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 11., 1946/4., 764–797.
- Bernhard, Franz 1970: Gāndhārī and the Buddhist Mission in Central Asia. In Tilakasiri, Jayadeva (szerk.): *Añjali. Papers on Indology and Buddhism. A Felicitation Volume Presented to Oliver Hector de Alwis Wijesekera on His Sixtieth Birthday*. Peradeniya, University of Ceylon. 55–62.
- Brough, John 1961: A Kharoṣṭhī Inscription from China. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24, 517–530.
- Brough, John 1962 (szerk.): *The Gāndhārī Dharmapada*. London, Oxford University Press.
- Brough, John 1965: Comments on the third-century Shan-shan and the history of Buddhism. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28., 1965/3., 582–612.
- Burrow, Thomas 1934: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 7., 1934/3., 509–516.
- Burrow, Thomas 1935a: Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan–II. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 7., 1935/4., 779–790.
- Burrow, Thomas 1935b: Tokharian Elements in Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 667–675.
- Burrow, Thomas 1936: The Dialectical Position of the Niya Prakrit. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 8., 2–3., 419–435.
- Burrow, Thomas 1937: *The Language of the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dani, Ahmad Hasan 1986: *Indian Palaeography*. Újdelhi, Munshiram Manoharlal.
- Felföldi Szabolcs 2004: Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhī dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhī Documents. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica*, 28., 19–41.
- Felföldi Szabolcs 2005: Fára, papírra, selyemre és bőrre írt kharoṣṭhī dokumentumok Belső-Ázsiából. In uő (szerk.): *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszék. 131–144.
- Felföldi Szabolcs 2007: Előszó. In Stein Aurél: *Homokba temetett városok. Régészeti és földrajzi utazás Indiából Kelet-Turkesztánba 1900–1901-ben* (ford. Halász Gyula, szerk. Felföldi Szabolcs). Budapest, Palatinus. 5–13.
- Felföldi Szabolcs 2009: Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz. *Ókor*, 8., 2009/2., 29–35.
- Fortson, Benjamin W. 2010: *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. Chichester, Wiley-Blackwell.
- Glass, Andrew 2000: *A Preliminary Study of Kharoṣṭhī Manuscript Paleography* [MA thesis – University of Washington]. Seattle, University of Washington Press.

- Hansen, Valerie 2004: Religious Life in a Silk Road Community: Niya During the Third and Fourth Centuries. In Lagerwey, John: *Religion and Chinese Society I. Ancient and Medieval China*. Hongkong, Chinese University Press. 279–315.
- Henning, Walter Bruno 1948: The Date of the Sogdian Ancient Letters. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12., 1948/3–4., 601–615.
- Kumar, Braja Bihārī 2007: India and Central Asia. Links and Interactions. In Roy, J. N. – Kumar, Braja Bihārī (szerk.): *India and Central Asia. Classical to Contemporary Periods*. Újdelhi, Astha Bharathi. 3–33.
- Liu, Xinru 2010: *The Silk Road in World History*. New York, Oxford University Press.
- Neelis, Jason 2012: Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism. In Alcock, Susan E. – Bodel, John – Talbert, Richard J. (szerk.): *Highways, Byways, and Road Systems in the Pre-Modern World*. Oxford, Wiley-Blackwell. 12–32.
- Padwa, Mariner 2004: Archaeological GIS and Oasis Geography in the Tarim Basin. *The Silk Road*, 2., 2004/2. (December), 26–29.
- Rapson, Edward James 1905: On the Alphabet of the Kharoṣṭhī Documents. *Actes du XIVe Congrès des Orientalistes*, 1, 210–221.
- Rhie, Marylin Martin 1999: *Early Buddhist Art of China and Central Asia. Volume One. Later Han, Three Kingdoms and Western Chin in China and Bactria to Shan-shan in Central Asia*. Leiden–Boston–Köln, Brill.
- Salomon, Richard 1997: A Preliminary Survey of Some Early Buddhist Manuscripts Recently Acquired by the British Library. *Journal of the American Oriental Society*, 117., 1997/2., 353–358.
- Salomon, Richard 1998: *Indian Epigraphy*. New York, Oxford University Press.
- Salomon, Richard 1999: *Ancient Buddhist Scrolls from Gandhāra: The British Library Kharoṣṭhī Fragments*. Seattle–London, University of Washington Press.
- Samad, Rafi-us 2011: *The Grandeur of Gandhara. The Ancient Buddhist Civilization of the Swat, Peshawar, Kabul and Indus Valleys*. New York, Algora.
- Stein, Marc Aurel 1907: *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan I–II*. Oxford, Clarendon.
- Stein, Marc Aurel 1921: *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China I–V*. Oxford, Clarendon.
- Tucker, Jonathan 2003: *The Silk Road. Art and History*. London, Art Media Resource.
- Terrien de Lacouperie, Albert Étienne 1886–1887: Did Cyrus Introduce Writing to India? *Babylonian and Oriental Record*, 1., 58–64.
- Xinjiang, Rong 1998: Count Otani's Central Asian Expeditions. *IDP Newsletter*, 10., 1998. tavasz, 1–4.
- Yang, Xiaoneng 2004: *Chinese Archaeology in the twentieth century II. Major Archaeological Discoveries in twentieth-century China*. New Haven, Yale University Press.
- Zürcher, Erik 2000: Han Buddhism and the Western Region. In Idema, Wilt Lukas – Zürcher, Erik (szerk.): *Thought and Law in Qin and Han China. Studies Dedicated to Anthony Hulsewé on the Occasion of His Eightieth Birthday*. Leiden, Brill. 158–182.
- Zürcher, Erik 2007: *The Buddhist Conquest of China. The Spread and Adaptation of Buddhism in Early Medieval China*. Leiden, Brill.